

AZƏRBAYCANDA XEYRİYYƏÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA AĞABALA QULİYEVİN ROLU

Əliyeva Vəfa Tahir qızı

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya

*Institutunun “Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi” şöbəsinin
dissertantı*

<https://orcid.org/0009-0002-0631-4564>

vfa.aliyeva85@mail.ru

Xülasə: Təqdim olunan məqalədə Bakıda un sənayesinin inkişafında mühüm rol oynamış Azərbaycan burjuaziyasının görkəmli nümayəndəsinin Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyətinin inkişafına verdiyi töhfələr araşdırılır. Ağabala Quliyev mühafizəkar, xalqının adət-ənənələrinə sadıq bir şəxsiyyət kimi həmişə islam dininin dindarlarına və yaxınlarına hərtərəfli yardım göstərməyə çağıran mərhəmət qanunlarına əməl etməyə çalışıb. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəaliyyətinə əsaslanan məqalədə A.Quliyevin Birinci Dünya Müharibəsi illərində xüsusilə inkişaf etmiş xeyriyyəçilik sahəsində fəaliyyətinin bəzi halları açıqlanır. A.Quliyev Azərbaycan sahibkarlığının digər görkəmli nümayəndələri (Q.Z.Tağıyev, M.Muxtarov, A.M.Nağıyev, A.Aşurbəyov və b.) ilə birlikdə döyüşlərdən zərər çəkmiş Anadolu müsəlmanlarının ərzaq və ilkin tələbat malları ilə təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bundan əlavə, o, müxtəlif maarifləndirmə təşəbbüsləri ilə yanaşı, məscidlərin tikintisinə də mühüm töhfələr verib.

Açar sözlər: Ağabala Quliyev, Azərbaycanda xeyriyyəçilik, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Birinci Dünya müharibəsi, Anadolu türklərinə yardımlar

Ключевые слова: Агабала Гулиев, благотворительность в Азербайджане, Бакинское мусульманское благотворительное общество, Первая мировая война, помощь анатолийским туркам

Keywords: Agabala Guliyev, charity in Azerbaijan, Baku Muslim Charity Society, World War I, aid to Anatolian Turks

Azərbaycanda qədim ənənələrə malik xeyriyyəçilik fəaliyyəti XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində özünün istər məzmunca, istərsə də formaca coşqun inkişaf mərhələsinə yaşamışdı. Ənənəvi olaraq imkansızlara, əlillərə, yaşlılara olan sayğı və yardım etmə məhz kapitalizmin inkişafı ilə özünün mahiyyəti və təşkili baxımdan tamamilə yeni keyfiyyət cizgiləri əldə etməklə, o çağadək görünməmiş ictimai fenomenə çevrilmişdir. Qısa bir müddət ərzində bu sahədə fəaliyyət strukturlaşaraq, sırf ehtiyacı olan əhali kateqoriyalarına dəstək və yardım formasından kənara çıxmış, daha geniş sosial funksiya dairəsini, o cümlədən maarifçilik missiyasını yerinə yetirməyə başlamışdı. O dövəmdə meydana gəlmiş müxtəlif cəmiyyətlər xalqın sosial tərəqqisinə, maariflənməsinə, ictimai-siyasi cəhətdən yetkinləşməsinə, milli konsolidasiyasına mühüm töhfələr verən qurumlara çevrilmişdilər. Bu qurumlar Azərbaycanda müasir ictimai münasibətlər sisteminin, milli kimliyin formalaşmasında da önəmli pay sahibləri idi.

Azərbaycan tarixşünaslığında istər xeyriyyəçiliyin ümumən inkişafı, istərsə də ayrı-ayrı mesenatların – xeyirsevər sərvət sahiblərinin fəaliyyəti bir sıra tədqiqatların predmeti olmuşdur. Bununla əlaqədar S. Talıbovanın, C. Cavadovun, N. Məmmədovanın, A. Aşırlının, C. Rüstəmovanın və başqalarının tədqiqatlarını qeyd edə bilərik [1; 3; 4; 9; 10; 17; 32; 33]. Lakin mövcud ədəbiyyatın zənginliyinə baxmayaraq, Azərbaycanın görkəmli iş adamı, özünün işgüzar fəaliyyəti ilə bütün Qafqazda məşhurlaşmış, unüyütmə sahəsində böyük

uğurlar qazanmış Ağabala Quliyevin fəaliyyəti xüsusi olaraq öyrənilməmişdir. Təqdim olunan məqalə bu boşluğu qismən də olsa doldurmağa yönəlmiş cəhddir.

Bilavasitə mövzumuza keçməzdən öncə Ümumrusiya miqyasında xeyriyyəçilik fəaliyyətinin sistemli şəkil almasına toxunmaq istərdik. Xeyriyyəçilik ictimai himayəçilik formasında Rusiya İmperiyasında dövlət siyasəti kimi I Pyotrun dövründə meydana gəlsə və II Yekaterinanın hakimiyyəti zamanı təkmilləşsə də, əsasən XIX əsrin son rübündən etibarən geniş yayılmağa başlayır. Bu da imperiyada kapitalizmin inkişafından qaynaqlanırdı. XIX əsrdə Rusiyanın Avropa hissəsinin hər 100 min sakininə 6 xeyriyyə müəssisəsi düşürdü. 1900-cü ildə xeyriyyə müəssisələrinin 82% -i fərdi şəxslər tərəfindən yaradılmış və onların himayəsində idi. Rusiyada 1897-ci ildə - 3,5 min xeyriyyə müəssisəsi var idisə, 1902-ci ildə onların sayı 11.040-a çatır [19].

Məhz həmin dövərdə Şimali Azərbaycanda da xeyriyyəçilik hərəkatı yayılmağa başlayır. Azərbaycan xalqının ictimai psixologiyasından qaynaqlanan, onun mentallığına xas fundamental tarixi ənənələrdən olan xeyriyyəçiliyin kökləri tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Xalqımızın humanizmə, xeyriyyəçiliyə əsaslanan zəngin və qədim xeyriyyəçilik ənənələri vardır. XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda Yeni Çağ üçün səciyyəvi olan sistemli xeyriyyəçilik fəaliyyətinin təşəkkülü əhəmiyyətli dərəcədə milli burjuaziyanın formalaşması prosesləri ilə əlaqəli idi. Bu da təsadüfi deyildi; məhz iri milli burjuaziya nümayəndələri sərmayələrinin müəyyən qismini obyektiv olaraq ümummilli önəm daşıyan məqsədlərə yönəltmək imkanlarına malik idi. Ona görə də biz sözügedən zamandan etibarən Şimali Azərbaycanda xeyriyyəçiliyin müxtəlif formalarının vüsət almağının şahidi oluruq.

Tədqiq olunan dövrdə ayrı-ayrı azərbaycanlı sahibkarlar geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul idilər ki, sanki bəzən bu sahədə bir biri ilə bəhsə girirdilər. Uşaqlıq dönəmi ehtiyac içində keçən, məhrumiyyətlərin nə olduğunu şəxsi həyat təcrübəsində yaşayan Ağabala Quliyevin bu istiqamətdəki fəaliyyəti miqyashılığı və hərtərəfliliyi ilə fərqlənirdi. Təsadüfi deyildi ki, Bakının müsəlman toplumunun həyatında baş verən bütün önəmli hadisələrdə Ağabala Quliyev maddi və mənəvi yardımını ilə iştirak etmişdi. Sahibkarlıq fəaliyyətində olduğu kimi, ictimai-mədəni sahədə xeyirsevər təşəbbüsləri ilə də o, ön sıralarda yer almışdı.

Sənədlərdə onun xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə bağlı ilk məlumatlar XIX əsrin sonlarına, daha dəqiq desək 1896-cı ilə təsadüf edir. Həmin ildə Buzovnada rus-Azərbaycan məktəbinin açılması zamanı A.Məlikov, H.Z.Tağıyevlə yanaşı Ağabala Quliyev də ianə etmişdi [33, s. 146]. Göründüyü kimi, ciddi sahibkarlıq karyerasına başlayar-başlamaz Ağabala Quliyev dərhal gəlirlərinin bir qismini soydaşlarının mariflənməsinə yönəldirdi. Həmçinin qeyd edərdik ki, məhz ənənəvi müsəlman mühitində yetişən A. Quliyev İslam dininin xeyirsevərliyi təşviq edən qayələrini dərinlən mənimsəmişdi və həyatı boyu bu qayələrə riayət etməyə çalışmışdı.

A. Quliyevin çoxsaylı xeyriyyəçi addımlarından bir başqasını 1902-ci ildə Şamaxı və ətraf ərazilərdə zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım əsnasında görürük. Həmin ilin martın 9-da keçirilmiş müsəlmanların ümumi yığıncağında o, zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım məqsədilə 10 rubl ianə etmişdi [29].

XX əsrin əvvəllərindən imperiyanın müxtəlif yerlərində baş verən siyasi hadisələrin təsiri ilə Rusiya imperiyasının müsəlman ucqarlarında yaşayan xalqların siyasi qüvvələrinin birləşməsi prosesi gedirdi. Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən də milli burjuaziyanın nümayəndələri müsəlman hərəkatında, xüsusən müsəlmanların siyasi təşkilatının - özünü "İttifaqi-müslimin" adlandırmış Ümumrusiya müsəlmanları ittifaqının yaranmasında yaxından iştirak etmişdilər [17, s. 73].

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda meydana gəlmiş ilk xeyriyyə cəmiyyətlərindən biri 1905-ci ildə qeydiyyatdan keçmiş Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti olur. Onun

qurucuları arasında H.Z.Tağıyev, M.Əsədullayev, İ.Hacinski kimi milli burjuaziyanın nümayəndələri ilə yanaşı, Ağabala Quliyev də yer almışdı [33, s. 119]. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəaliyyətinin 10 illiyinə həsr olunmuş məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, Bakı müsəlman cəmiyyət işlərinin daima başında Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənabları olsa da, “cəmiyyətin nizamnaməsindən göründüyü kibi, müəssislər cərgəsində mərhum Həsən bəy Məlikov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Səfəraliyev, mərhum Hacı Aslan Aşurov, İsa bəy Hacinski, Kamil bəy Səfəraliyev, Əbdülxalıq Axundov, Məhəmməd Rza ağa Vəkilov, Həsən bəy Ağayev, Kərbəlayı Nəcəfqulu Sadıqov, Kərbəlayı İsrail Hacıyev, Mirzə Əsədullayev, mərhum Əsəd bəy Səlimxanov, Ağabala Quliyev, Əsədulla Əhmədov, mərhum Hacı Həsən Atamalıyev və Nəcəf Əmiraslanov cənabları gəlirlər”. İclasda səsləndirilən faktlardan bəlli olur ki, 1913-cü ildən etibarən Mirzə Əsədullayevin sədrliyi altında cəmiyyətin idarə heyəti fəaliyyət göstərirdi. Onun nizamnaməsində məqsədlər sırasında “fəqir və möhtac müsəlmanlara kömək etmək, məktəblərdə oxuyan fəqir uşaqlara müavinət göstərmək, naxos və qoca müsəlman və müsəlmanları himayə etmək, yetim və fəqir uşaqlarını sənət məktəbinə vermək” kimi vəzifələr yer almışdı.[16].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1911-ci ildə sərt qış zamanı 5000 manat dəyərində 600 pud un paylamış, 1914-cü ildə 504 fəqirə bir dəfəlik 288 manat vermişdir. Daimi olaraq da 29 fəqirə ayda 140 manata yaxın bir məbləğ verməkdə idi [16].

1913-cü ildə Azərbaycanın M.Muxtarov, A.Nağıyev, H.Zeynalov və digər sahibkarları ilə yanaşı Ağabala Quliyev də II Bakı kişi gimnaziyasının ehtiyacı olan tələbələri üçün ianə etmişdi. Bu barədə “Bakı” qəzetində getmiş məlumatda göstərilirdi ki, Ağabala Quliyev II Bakı kişi gimnaziyasının xeyrinə 50 rubl ianə etmişdi [27].

Ağabala Quliyevin xeyriyyəçilik fəaliyyəti təkcə Şimali Azərbaycanla məhdudlaşmamışdı. O, Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirilmiş xeyriyyə tədbirlərində də yaxından iştirak etmişdi. Ağabala Quliyev A.b.Aşurbəyov, H.Z.Tağıyev və digər Azərbaycan sahibkarları ilə yanaşı 1913-cü ildə Armavirdə məktəbin tikintisinə də yardım göstərmişdi. Yenə də “Bakı” qəzetində gedən məlumata xitab edək. Ona əsasən, Armavirdə inşa olunan müsəlmanlar üçün məktəbin tikintisinə azərbaycanlı milyonçulardan Ağabala Quliyev, M.Muxtarov, H.İbrahimov, A.A.Dadaşov və A.b.Aşurbəyovun hərəsi 100 rubl, A.Aşurbəyov 50 rubl, H.Z.Tağıyev 500 rubl, ümumilikdə isə 1150 rubl ianə olunmuşdu [26]. Ağabala Quliyev eyni zamanda yerli ağsaqqalların rəğbətini qazanmaq üçün Beslanda məscidin tikintisində də iştirak etmişdi [25, s. 49].

1914-cü ilin oktyabrında şəhər hökuməti xəstəxanalarının qəyyumlar şurasının üzvü Ağabala Quliyev müharibəyə səfərbər olunmuş ailələrin xeyrinə xeyli sayda mebel vermişdi. Ağabala Quliyevin ianəsi 5 şaf, 2 bufet, 2 stul, 2 divan-taxt, 2 əl-üz yuyan, 50 tüpürcək üçün qab, 1 xəstəxana kreslosu, 1 yazı stolu, 1 mətbəx stolu, 12 asılqan, 1 su üçün qab, 92 arşın linoneum, 6 kokos döşəyi olmaqla, ümumilikdə 783 rubl 37 qəpik dəyərində idi [30].

1915-ci ilin fevralında Ağabala Quliyev xanımlar dərənəsinin xeyrinə 23 kisə un bağışlamışdı [33, s. 177].

Başlanan Birinci Dünya müharibəsi Şimali Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkətində yeni bir canlanma gətirir. Müharibə başlayandan sonra Qafqazın müsəlman əhalisinin bir hissəsi Osmanlı Türkiyəsinin planlarına rəğbətlə yanaşırdı. Dini mənsubiyyət və türkpərəst təbliğatı öz təsirini göstərmişdi. Türkiyədə mühacirətdə olan Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayev açıq şəkildə Türkiyəyə rəğbətini ifadə edərək, müharibədə qələbə arzuladıqlarını bildirirdilər. Azərbaycanlılardan ibarət çoxsaylı könüllülər Türkiyəyə gedib, orada türk ordusunun sıralarında döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişdilər [24, s. 154].

Müharibədən zərər çəkənlərin, xüsusilə də çarizm tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə qalan qardaş Anadolu türklərinin və hərbi əsirlərin taleyinə biganə qalmayan azərbaycanlı sahibkarlar, ziyalılar xüsusi fəallıq nümayiş etdirirdilər. Bu barədə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Hər nə isə, böyük müharibənin aləmləri sarsan gurultusu, nəhayət, istər-istəməz uyuşmuş müsəlman aləminə, xüsusən Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinə də təsir elədi. ...Qars, Ərdahan faciələri bütün müsəlman camaatında bir hərəkət hasil etdi və bu hərəkətə başçı olmaq vəzifəsi də Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinin öhdəsinə düşdü. Və demək olar ki, on yılın təlafisi həmən bir yılda çıxdı. Hal-hazırda cəmiyyəti-xeyriyyədə Qars, Ərdahan yetimlərindən ötrü bir yetimxana, Batum və Qars tərəflərdə səhiyyə və müavinət heyətləri mövcud olduğu kimi, yaralı saldatlar üçün də bir lazaret vardır.” [16]

1914-cü ilin sentyabrın 5-də Mirzə Əsədullayevin və katib M. Hacınskinin sədrliyi ilə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin xəstə və yaralı əsgərlərə yardım şöbəsinin müşavirəsi İsmailiyyə binasında 100 çarpayılıq müsəlman xəstəxanasının təcili olaraq təşkil edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Xəstəxananın təşkili üçün sənəddə 17500 rubla ehtiyac olduğu qeyd edilirdisə də, o zaman Ağabala Quliyev də daxil olmaqla üç xeyriyyəçi sahibkar 29 min rubl yardım etmişdi. Lazaret üçün həkimin göndərilməsi xahişi ilə Şəhər İdarəsinə müraciət edən Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti bildirirdi ki, onun saxlanması öz üzərinə götürür [23, s. 44].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasında cəmiyyətin Lazaret komitəsinin idarə heyəti ilə xüsusi olaraq dəvət olunmuş nümayəndələrin birgə toplantısı keçirilmişdi. Həmin toplantıda müharibə ilə bağlı olaraq meydana çıxmış müsəlman qaçqınlarına yardım məsələsi müzakirə olunmuşdu. Toplantıda qeyd olunurdu ki, müharibədən zərər çəkmiş müsəlmanlara Qafqazın hər yerindən yardımın toplanmasına icazənin verilməsi barədə Cənibinin qarşısında məsələ qaldırmaq məqsədilə Tiflisə Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəlixan Xoyski, xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü Ağahüseyn Tağıyev və şəhər dumasının üzvü Ağabala Quliyevdən ibarət xüsusi nümayəndəlik göndərilmişdir [20].

Azərbaycanlı nümayəndələrin Cənibinlə görüşünün nəticəsi olaraq Cənibinin həmin ilin yanvarın 23-də verdiyi qərarla Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə müharibədən zərər çəkənlərə yardımın göstərilməsinə və bu məqsədlə əhalidən ianələrin toplanmasına icazə verilirdi. Cəmiyyət bu işin gedişi barədə vaxtaşırı Bakı şəhər rəisinə məlumat verməli idi. Cəmiyyətin növbəti dəfə cənibinə müraciətindən sonra həmin ilin noyabrın 5-də xüsusi qərarla cəmiyyət üzvlərinə ianələrin təkcə Bakı quberniyasından deyil, bütövlükdə Qafqazın müxtəlif yerlərindən toplanmasına icazə verilirdi [10, s. 62].

Birinci Dünya Müharibə zamanı Ağabala Quliyev Qars bölgəsində müharibədən zərər çəkənlərə yardımın göstərilməsinin təşkilinin əsasını qoymuşdu. Qarsda erməni silahlılarının hərbi əməliyyatlardan yararlanaraq, müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qətlə Azərbaycanlı türk ictimaiyyətinin dərin narahatlığını və həyəcanını doğurdu. 1915-ci ilin yanvarında Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Qarsa Ağabala Quliyev və Məmməd Həsən Həsənovun rəhbərliyi ilə ilk nümayəndə heyətini göndərir. Ağabala Quliyevin başçılığı ilə bu nümayəndə heyəti Qars, Sarıqamış və digər ətraf yerləri gəzərək, ilkin tibbi yardımını paylamış, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə bölgədə gördükləri barədə məlumat vermişdi. Qars və ətrafının müsəlman xalqının çox çətin vəziyyətdə olduğu, təcili yardımların tez bir zamanda göstərilməməsi halında insanların aclıqdan və soyuqdan öləcəyi bildirildi [3, s. 190-191]. Cəmiyyət tərəfindən həmin ilin martında Qars Vilayətinə Ağabala Quliyevin də daxil olduğu daha bir nümayəndə heyəti göndərildi. Belə ki, Qarsda daşnak yaraqlıları tərəfindən müsəlmanlara, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədilməsi xəbərini alan kimi Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ağabala Quliyev, eləcə də Gəncə və İrəvan quberniyalarının görkəmli nümayəndələri dərhal Qarsa yola düşdülər. Onların

səfərində məqsəd cinayət faktlarını üzə çıxarmaq, onları hökumət orqanların və hərbi komandanlığın diqqətinə çatdırmaq, “müsəlmanları onlarla qanlı toqquşmaya can atan ermənilərdən qorumaq” idi. Əlimərdan bəyin başçılıq etdiyi müsəlman nümayəndə heyəti “Qars bölgəsində ermənilərin əlindən həlak olmuş tatarların ailələrinin nəfinə pul yığmaq üçün” hakimiyyətdən icazə istəmək niyyətində idi. Azərbaycanlı nümayəndələr Qafqaz canişininin hərbi məsələlər üzrə köməkçisi general A.Z.Mışlaevskinin yanına gəldilər. General onları dinlədikdən sonra tələb olunan pulun yığılmasına icazə verdi və “təbəbbürlü ermənilərə qarşı müvafiq tədbirlər görəcəyini vəd etdi”. Bu səfərlərin nəticəsi olaraq əldə olunmuş məlumatlara əsasən Qars vilayətinin müharibənin nəticələrindən əziyyət çəkən əhalisinin ehtiyaclarının qarşılanması məqsədilə Cəmiyyətin bu vilayətdə nümayəndəliyinin təsis olunması barədə qərar qəbul olundu [21, s. 210].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ağabala Quliyev Bakı Şəhər rəisliyinin lazaretinin yaradılmasında iştirak etmişdi. O, həmçinin Terek vilayətinin Georgiyevsk yaxınlığındakı Çuryakinskaya kəndindən müharibəyə gedən kazakların ailələrinə müharibənin sonuna qədər hər ay 200 rubl məbləğində maddi yardım göstərirdi. Xeyriyyəçilik tədbirlərində yaxından iştirak etdiyi üçün Ağabala Quliyev 1915-ci ilin iyul ayında ali hakimiyyət tərəfindən təşəkkür almışdı [22].

A.Quliyevin Qafqaz unüyütmə və çəltiktəmizləmə dəyirmanları səhmdar cəmiyyəti hərbi hissələrin ehtiyacı üçün hər həftə Sarıqamışa, komendantın adına bir vaqon unu göndərirdi. 1916-cı ilin aprelindən etibarən bu işdə xüsusi icazənin tələb olunması səbəbindən ciddi əngəllər yaranmışdı. Belə ki, həmin ilin aprel 7-də Sarıqamışa göndərilmək üçün cəmiyyət tərəfindən Bakı stansiyasına təhvil verilmiş bir vaqon unun yola salınmasından imtina olunmuş, bunun üçün icazə tələb olunmuşdu. Bu səbəbdən cəmiyyətin rəhbərliyi tərəfindən həmin ilin aprel 20-də müvəqqəti Bakı general qubernatorunun adına göndərilmiş məktubda bu işdə onlara köməkliyin göstərilməsi, Sarıqamışa hərbi hissələrin ehtiyacları üçün hər həftə bir vaqon müxtəlif növ unun komendantın adına göndərmək hüququ verən vəsiqənin verilməsi xahiş olunurdu [28].

Müharibənin törətdiyi ağır şərait səbəbindən həmvətənlərinin acınacaqlı vəziyyətə düşməsi səbəbindən 1915-ci ilin yanvarın 19-da H.Z.Tağıyev, A.Quliyev, Ə.b.Topçubaşev, F.Xoyskidən ibarət xüsusi nümayəndə heyəti Qafqazda geniş yayılmış problemi həll etmək, müharibədən əziyyət çəkən müsəlmanların xeyrinə ianənin toplanmasına icazə almaq üçün qubernatora ərizə vermək məqsədilə Tiflisə yola düşmüşdü. Bu barədə Türkiyə tədqiqatçısı Betül Aslan yazır ki, yardımın toplanması məqsədilə xüsusilə qəzet işçilərinin vasitəçiliyi ilə başlanan təbliğat tədbirləri lazımi nəticə vermirdi. Ehtiyac o qədər böyük idi ki, bütün Qafqaz müsəlmanlarının iştirak edə biləcəyi geniş miqyaslı, koordinasiyalı səyləri həyata keçirmək lazım idi. Bunun üçün də hökumətdən rəsmi icazə alınmalı idi. Sonda müharibədən zərər çəkən müsəlmanlar üçün Qafqazın hər yerindən yardım toplamaq üçün icazə almaq və döyüş bölgələrində baş verən faciəvi hadisələrlə bağlı təşəbbüs göstərmək üçün xüsusi bir heyət yaradıldı və canişinlə görüşmək məqsədilə Tiflisə göndərildi. Bu nümayəndə heyətinə Bakıdan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli Xan Xoyski, Ağabala Quliyev, Ağahüseyn Tağıyev, İrəvandan Xan İrəvanski və Gəncədən Dövlət Dumasının keçmiş deputatı Həsən Məmmədov daxil idi [3, s. 86-87].

Onların Tiflisdə Qafqaz canişini ilə 1915-ci ilin yanvarın 24-də baş tutmuş görüşün nəticəsi olaraq yurd-yuvasından didərgin düşənlərə, kimsəsizlərə, Anadolunun yaralı əsir türklərinə azərbaycanlıların yardım etmələri barəsində canişinliyin razılığı alındı [1, s. 14].

Döyüş əməliyyatlarından zərər çəkmiş müsəlman əhaliyə yardım göstərmək üzrə baş komitənin elə ilk iclasında yerində vəziyyətlə tanış olub yardımın təşkili üçün onun sədrinin həmin yerə göndərilməsi qərara alındı. Fevral ayında Ağabala Quliyev və M.H.Hacinski Qars

rayonuna göndərildi. Türkiyə tarixçisi Betül Aslan yazır ki, nümayəndə heyətinə Gəncədən Mirzə Yusifxanov, Məmməd Həsən Hacınski, doktor Vəkilov və Safrkürdski daxil idi [3,]. Onlar özləri ilə iki vaqon çay, isti geyim və qənd aparmışdılar [33, s. 181]. Bu barədə Açıq söz qəzeti yazırdı ki, hərbdən zərər çəkənlər üçün Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi tərəfindən 2 vaqonda biri Batum, digəri Qars üçün külliyyatlı surətdə isti paltar göndərilmişdir. Göndərilən şeylərin miqdarı 1000 danə yorğan, 200000 yun corab, 1000 dəst pomazı paltardır [12].

Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin on illiyi ilə bağlı yazdığı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, bu müddət ərzində xeyriyyə cəmiyyəti qırxa yaxın iclas keçirmiş, fəqirlərə 4 mindən artıq yardım etmiş, yoxsul şagirdlərə 1500 manatlıq əl tutmuşdur. Cəmiyyətin on ildə on mini ötməyən büdcəsi Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə 3-4 yüz minə çatırdı. Nəticədə həmin vaxt Cəmiyyətin Qars, Ərdahan kimsəsizləri üçün bir uşaq evi, Batum və Qarsda səhiyyə və müavinət heyətləri, yaralı əsgərlər üçün də bir lazareti var idi [16].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində müharibədən zərər çəkənlərə yardımla bağlı cəmiyyətin 1915-ci ilin sonuna dair hesabatında konkret rəqəmlər göstərilməklə ətraflı məlumat verilir. Hesabatda göstərilirdi ki, müharibədən zərər çəkənlərə və qaçqınlara yardım edən şöbənin kassasında 1915-ci yıl iyun ayının əvvəlinə qədər 83435 manat 72 qəpik var idi ki, həmin ilin iyun ayının əvvəlindən noyabr ayının əvvəlinədək müxtəlif ianələr vasitəsilə Bakıda cəmiyyətin hesabına və Qars şöbəsinə 69147 manat 66 qəpik vəsait daxil olmuş, cəmiyyətin hesabı ümumilikdə 152583 manat 38 qəpiyə çatmışdı. Həmin vəsaitdən 1915-ci ilin noyabrın sonuna kimi Acara hərbiyədələri üçün birdəfəlik 760 manat, qaçqınlara geyim və ləvazimat almaq üçün 2346 manat 3 qəpik, qaçqınlara yol xərci üçün 266 manat 42 qəpik, Qars şöbəsinin hesabından isə bu məqsədlər üçün 68710 manat 58 qəpik xərclənmişdi [5].

Müharibə illərində xeyriyyəçilik hərəkəti müsəlman iş adamları və ziyalıları arasında xüsusilə geniş şəkil almışdı. Bakıda 1917-ci ilin aprelində keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı barədə gedən məlumatda göstərilirdi: “Bu aralıq Balaəhməd Muxtarov cənabları bu günki böyük günün şərəfinə milli fond əsası olmaq üzrə 5000 manat ianə edir. Alqışlar içində Ağabala Quliyev dəxi 5000 manat verdiyi, daha sonra isə 10 min manat da zəiflər evinin təsisinə ayırdığı bildirildi... Bir saat keçdikdən sonra 250000-nə yaxın bir məbləğ toplandı ki, bunların təfsili sonra yazılacaqdır. Verilən məbləğlərdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev ilə Ağa Musa Nağıyev hərəyə 50 manatdan başqa verilən ianələr arasında 10000 manat ilə 5000 manat verənlər daha çoxdur” [2].

1917-ci ilin iyun ayının 20-də Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərinin iştirakı ilə Yuxarı Acara kəndində (Gürcüstanın Acarıstan bölgəsində) məscidin rəsmi açılış mərasimində iştirak etmişdilər. Bu barədə Açıq söz qəzetində yazılırdı ki, “İyun ayının 20-də Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi baş nümayəndəsi doktor Sultanov, doktor Mahmud bəy Əfəndiyev ilə bərabər Yuxarı Acara da açılacaq məscidin rəsmi açılışı üçün Yuxarı Acara da olan Xulo kəndinə çıxdılar... Dua mərasimindən sonra yerlilərdən Rasix əfəndi təşəkkür edib, ümmətin davamını müsəlmanlardan istədi. Doktor Sultanov onların hissiyati-diniyyələrini oxşayacaq sözlərlə cavabda bulundu” [8].

Cəmiyyətin üzvlərindən Ağabala Quliyev acarlıların ehtiyacları üçün 10 min rubl ianə etmişdi. Qəzet yazır ki, acarlıların ehtiyacları üçün Ağabala Quliyev tərəfindən ianə olunan 10 min manatın haraya sərf ediləcəyi soruşulduğu vaxt acarlılar bir səsə o paraya bir sənət və ziraət məktəbi açmağa niyyətli olduqlarını söyləmişdilər. Bunun üçün də bu günlərdə üçü Yuxarı Acaradan, üçü Aşağı Acaradan, üçü də Artvindən olmaq üzrə bir komissiya seçilmək üzrə olduğu anlaşıldı. Bu komissiyanın görəcəyi iş məktəbin yerini təyin edib, smetasını tərtib

etməkdir. Həmin pula məktəb açıldığı təqdirdə doktor Sultanov 15 min daha ianə toplayacağını söylədi [8].

1917-ci il aprelin 6-da Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasında 45 nəfərə qədər nümayəndənin iştirak etdiyi Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasının iclası keçirildi. Aprelin 15-də isə Müsəlman qurultayının təntənəli açılışı oldu. Qurultayda Qafqaz müsəlmanlarının siyasi proqramının müzakirəsi ilə yanaşı, xüsusi fondun formalaşdırılması məsələsi də qaldırılır. Həmin fonda milli burjuaziyanın nümayəndələri iri məbləğdə – M.Nağıyev 5 min rubl, H.Z.Tağıyev 50 min rubl, Əsədullayev qardaşları 20 min rubl, Ağabala Quliyev 15 min rubl, N.Əmiraslanov 10 min rubl, M.Muxtarov 10 min rubl, ümumilikdə 250 min rubl ianə etmişdilər [31, s. 57].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1917-ci ilin yayına kimi Urmiya ətrafı əhalinin ehtiyacı üçün 5000 rubl yardım edilmiş, cəmiyyətin Gəncədə iki yetimlər evi olmaqla birində 100, digərində 63 yetim saxlanılır [6]. 1917-ci ildə Oruc bayramı münasibətilə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti idarə heyətinin qərarına görə Bakı şəhəri fəqirlərinə 1500 manat paylamışdır. Bundan əlavə cəmiyyətin xəzinəsindən hər ay pul alanlara iyul ayının pulu ikiqat verilmişdir [7].

1917-ci ilin noyabrın sonlarında Bakıda fəaliyyət dairəsi ilk vaxtlar üçün Bakı rayonu ilə məhdudlaşacaq, məqsədi möhtaclara, əsasən də müharibədən dolayı vətəndən ayrı düşənlərə – qaçqınlara və əsirlərə, imkan daxilində də yerli fükərayə də yardım etmək olan “Möhtaclara kömək cəmiyyəti” təsis edilir. Cəmiyyətin sədri Mehdixan bəy Aşurbəyov; müavini Oruc Orucov; xəzinədar Məhəmməd Tağı Həsənov; nəzarət məmuru Məhəmməd əfəndi idi. Cəmiyyətin idarə heyətinin üzvləri: Bəşir bəy Aşurbəyov, Məşədi Mətləb Qədirov, Hüseyn bəy Ağayev, İslam bəy Qəbulov, Mir Yaqub Mir Mehdiyev, Ağa Məhəmməd İbrahimov, Əbdülislam Muradəliyev, Hacı bəy Axundov idi [11].

“Möhtaclara kömək cəmiyyəti”nin sədr müavini Oruc Orucov “Nargində türk əsirlərinin halı” adlı məqaləsində sözügedən adada 5 mindən artıq türk əsirinə “Möhtaclara kömək cəmiyyəti” xətti ilə yardım göstərildiyindən bəhs edir. Məqalədə bu barədə yazılırdı: “Həmin cəmiyyət keçən gün ət, noxud, soğan, lobyə, makaron, zıx (çuğundur), cəmi 2195 rublluq azuqə alıb cəzirəyə göndərmiş və bundan sonra geniş surətdə yardım etməyə çalışacaqdır” [15].

Cəmiyyətin xeyriyyəçilik işlərində Ağabala Quliyev yaxından iştirak etmişdi. 1918-ci ilin ilk günlərində Nargində əsir kimi saxlanılan 130 nəfər kiçik türk balaları şəhərə götürülüb, Çənbərə kəndində yerləşdirilmişdi. Bu uşaqların saxlanmasını Ağabala Quliyevin də üzvü olduğu “Möhtaclara kömək cəmiyyəti” öz öhdəsinə alıb ki, onların yerləşdirildiyi uşaq evini saxlamaq cəmiyyətə təxminən ayda 10 min manata başa gəlməli idi [18].

“Möhtaclara kömək cəmiyyəti”nin üzvü və vəkili Mustafa bəy Əlibəyov yazır ki, yanvar ayının 15-də “qanlı Nargin adasında saxlanılan 70-75 yaşlı 500 nəfər mülki qoca əsirləri yoldaşımız Kərbəlayı Ağabala Quliyev və Hacı İsrəfil Aydəmirov cənabları ilə şəhərə gətirmişdik və onlardan 32 nəfər xəstəni xəstəxanada yerləşdirmişdik. Kərbəlayı Ağabala cənabları “Möhtaclara kömək” cəmiyyətinin üzvü olaraq əsirlərin zəruri ehtiyacları üçün 10 min rubl ianə etmişdir. Ağabala Quliyev eyni zamanda şəhərə gətirilən əsirləri şəhərə gətirildiyi gün yer hazırlanmadığına görə bir gün bir gecə onları xüsusi kontorunda yerləşdirib, yemək-içməklərini vermişdi”. Məqalə müəllifinin yazdığına görə Ağabala Quliyev bu kimi xeyriyyəçilik işlərini görmüş və görməkdədir. “Sabahı günü Hacı İsrəfil Aydəmirov əsirlərdən 150 nəfəri qonaq edib, onlara yemək verdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev üç min arşın bez, Murtuza Muxtarov isə qarajını məskunlaşmaq üçün vermişdir”.

Məqalədən bəlli olur ki, fevralın 13-dən etibarən sözügedən qaçqınların vətənlərinə yola düşmələri planlaşdırılırdı. Məqalə müəllifi üzünü zənginlərə, sərvət sahiblərinə tutub deyirdi:

“Baxaq görək bu gün bu məzlum və zəlil arqadaşlarımızı nə növlə yola salacaqsınız? Əmin olunuz ki, bu vaxta qədər millətə sərf olunmayan, millətin zəhmətilə toplanıb banklarda zor ilə saxlanan milyonlarınızın, ali imarətlərinizin, ailə və ismətinizin həmişə əmniyyət üzrə olub, bu üsərə xanımanı kimi bərbad, ismətləri kimi tapdalanmış olmağını hələ mələmunuz deyildir. Vətənlərə gedən bu çıplaqlara bir kömək ediniz” [13].

Ağabala Quliyevin təhsil müəssisələrinin açılmasında göstərdiyi xeyriyyəçiliklə bağlı yuxarıda bəhs etmişdik. Tanınmış mollanəsrəddinçi rəssam Əzim Əzimzadə bir zamanlar fəhlə kimi məhz Quliyevin dəyirmanlarında çalışmışdı. Sonradan onun istedadını görən milyonçu Əzimzadənin rəssam kimi fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradaraq, ona təqaüd ayırmışdı [14].

Beləliklə, dünyagörüşü etibarlı ilə müsəlman cəmiyyətinin təəssübkeşi olan A. Quliyev XIX əsrin sonlarından etibarən xeyriyyəçilik aksiyalarında fəal iştirak etmiş, 1905-ci ildə qeydiyyatdan keçmiş Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin qurucuları arasında yer almışdı. Müsəlman toplumunda istər humanitar yardımların göstərilməsində, istərsə də maarifçi təşəbbüslərin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayan cəmiyyətin əsas ianə verənlərindən biri də A. Quliyev idi. Onun adı H.Z. Tağıyev, M. Muxtarov, A.M. Nağıyev, A. Aşurbəyov və digər tanınmış azərbaycanlı mesenatlarla bir sırada çəkiliirdi. Onun xeyriyyəçi kimi fəaliyyətinin xüsusi mərhələsini Birinci dünya müharibəsi illəri təşkil edir. Məhz müharibə dövründə o, digər Azərbaycan xeyriyyəçi-mesenatları ilə birlikdə Anadolu hərbdədlərinə - hərbdən zərər çəkənlərinə geniş miqyas almış maddi və mənəvi yardım kampaniyalarında iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Aşırılı A. Nargin adasında Türk əsirləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 112 s.
2. Bakı xəbərləri. Açıq söz qəzeti. 20 aprel, 1917, №454
3. Betül Aslan. I Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” və Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000. 395 s.
4. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı: (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı: Elm, 1999, 255 s.
5. Cəmiyyəti-xeyriyyə şöbəsinin hesabatı. Açıq söz qəzeti. 27 dekabr, 1915, №70
6. Cəmiyyəti-xeyriyyədə. Açıq söz qəzeti. 14 iyun, 1917, №497
7. Cəmiyyəti-xeyriyyədə. Açıq söz qəzeti. 17 iyul, 1917, №521
8. Əhməd Cavad. Yuxarı acarada came-şərif rəsmi güşadı. Açıq söz qəzeti. 6 iyul, 1917, №514
9. Məmmədova N. “Nəşri-Maarif” cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005, 188
10. Məmmədova N. Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi. Qaçqınlar və hərbi əsirlər: [türk qaçqınlar və hərbi əsirlər]. Bakı: Təhsil, 2020, 399 s.
11. Möhtaclara kömək cəmiyyəti. Açıq söz qəzeti. 27 noyabr, 1917, №614
12. Müsəlman hərbdədləri. Açıq söz qəzeti. 4 dekabr, 1915, №53
13. Müsəlmanlara açıq məktub. Açıq söz qəzeti. 12 fevral, 1918, №679
14. Nağıyeva G. Milyonçu-xeyriyyəçi Ağabala Quliyev haqqında. <https://banco.az/az/news/milyoncu-xeyriyyeci-agabala-quliyev-haqqinda>
15. Oruc Orucov “Nargində türk əsirlərinin halı”. Açıq söz qəzeti. 30 noyabr, 1917, №617
16. Rəsulzadə M.Ə. Cəmiyyəti-xeyriyyənin onyıllığı. Açıq söz qəzeti. 15 noyabr, 1915, №35
17. Seyidzadə D. Azərb. XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998. 187 s

18. Türk əsirçocuqlarının Nargin cəzirəsindən götürülməsi. Açıq söz qəzeti. 7 yanvar, 1918, №648
19. Благотворительность: виды, формы, пример. <https://detfond.com/blagotvoritelnost/>
20. В благотворительном обществе. Газета Баку, 24-го января 1915 год, №19, с. 2
21. Гасанлы Джамиль. Армянские добровольцы на Кавказском фронте (1914-1916). Кавказ и глобализация. Том 8, выпуск 3-4, 2014. с. 201-221
22. Дело - труба. В Беслане сносят исторические корпуса крахмального завода купца Гулиева // <https://www.moyfasad.org/2021/06/blog-post.html>
23. Дулаева З., Мамедов М. Баку в годы Первой мировой войны // Azərbaycan Birinci Dünya Mühəribəsi dövründə. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, «Ziya», 2014 s. 32-57
24. Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана. М.: Флинта, 2010. 424 с.
25. Калоев Г.Ф. Малые города Северной Осетии. Владикавказ: Ир, 1992, 136 с.
26. Мусульманская жизнь. Газета Баку, 12-го апреля 1913 год, №83, с. 3
27. О жертвованиях в пользу недостаточных учеников Бакинской 2-й мужской гимназии. Газета «Баку», 2-го мая 1913 г. № 97, с. 1
28. Отношение директора распорядителя «Кавказского акционерного общества мукомольных и рисоочистительных мельниц «Ага Бала Гулиев» Бакинскому временному генерал-губернатору, от 20-го апреля 1916 г., ARDTA, f. 512, siy. 1 iş 8, v. 5
29. Жертвования в пользу пострадавших от землетрясения г. Шемахе и окрестностях. Газета «Каспий», 14-го марта 1902 г. № 59, с.3
30. Жертвование члена попечительного комитета Ага Бала Гулиева. Газета Баку, 21-го октября 1914 год, №235, с. 3
31. Рустамова Дж.Я. Буржуазия Азербайджана в период Февральской революции и правления большевистско-дашнакских сил в Баку. Tərix və onun problemləri, № 3 2012. s. 56-64
32. Рустамова Дж.Я. Национальная буржуазия Азербайджана в годы Первой Мировой войны. Диссертация на соискание ученой степени доктора наук по истории. Баку, 2014. 308 с.
33. Талыбова С.Г. Культурно просветительская и благотворительная деятельность Азербайджанской буржуазии (конец XIX - начало XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 1994. 202 с.

ВКЛАД АГАБАЛЫ ГУЛИЕВА В РАЗВИТИЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Алиева Вафа Тахир кызы

Резюме

В представленной статье рассматривается вклад видного представителя азербайджанской буржуазии, сыгравшего существенную роль в становлении мукомольной промышленности в Баку, в развитие благотворительной деятельности в Азербайджане. Как человек консервативный и приверженный к традициям своего народа, Агабала Гулиев всегда старался придерживаться канонам милосердия Ислама, призывающим оказывать всестороннюю помощь своим единоверцам и сородичам. В статье на основе деятельности Бакинского мусульманского благотворительного общества раскрываются некоторые обстоятельства деятельности А. Гулиева в области меценатства, особо развернувшейся в годы Первой мировой войны. А. Гулиев наряду с другими выдающимися представителями азербайджанского предпринимательства (Г.З. Тагиев, М. Мухтаров, А.М. Нагиев, А. Ашурбеков и др.) сыграл существенную роль в

обеспечении продовольствием и предметами первой необходимости анатолийских мусульман, пострадавших от боевых действий. Кроме того, он внес значительный вклад в строительство мечетей, а также в разные просветительские инициативы.

CONTRIBUTION OF AGABALA GULIYEV TO THE DEVELOPMENT OF CHARITABLE ACTIVITIES IN AZERBAIJAN

Aliyeva Vafa Tahir

Summary

The article examines the contribution of a prominent representative of the Azerbaijani bourgeoisie, who played a significant role in the formation of the flour-milling industry in Baku, to the development of charitable activities in Azerbaijan. As a conservative person and committed to the traditions of his people, Agabala Guliyev always tried to adhere to the canons of Islamic mercy, calling for comprehensive assistance to his co-religionists and relatives. Based on the activities of the Baku Muslim Charitable Society, the article reveals some of the circumstances of A. Guliyev's activities in the field of philanthropy, which especially unfolded during the First World War. A. Guliyev, along with other outstanding representatives of Azerbaijani entrepreneurship (G.Z. Taghiyev, M. Mukhtarov, A.M. Nagiyev, A. Ashurbekov, etc.), played a significant role in providing Anatolian Muslims affected by the hostilities with food and basic necessities. In addition, he made a significant contribution to the construction of mosques, as well as to various educational initiatives.

Rəyçi: Tarix üzrə fəlsəfə dokdoru-Hacı Həsənov
Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il